

УДК 347.676.5

DOI

Кухарев Олександр Євгенович,

доктор юридичних наук, доцент,

професор кафедри цивільного права та процесу

Харківського національного університету внутрішніх справ

ORCID ID: 0000-0003-2086-9179

ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ ТЛУМАЧЕННЯ ЗАПОВІТУ ЯК СПЕЦІАЛЬНОГО СПОСОБУ ЗАХИСТУ ПРАВ СПАДКОЄМЦІВ

Постановка проблеми. Для спадкового права як підгалузі цивільного права властиві спеціальні способи захисту, які структурно розміщені у книзі 6 ЦК України (далі за текстом – ЦК) та підлягають застосуванню виключно у сфері спадкових правовідносин. Як справедливо відзначав В.П. Грибанов, суб'єктивне право, надане особі, але не забезпечене відповідними засобами захисту від порушення, є лише «декларативним правом». Хоча воно і проголошено в законі, але, не забезпечене державними правоохоронними заходами, воно може бути розраховане лише на добровільну повагу з боку неуправомочених членів суспільства та набуває в силу цього характеру лише морально забезпеченого права, що покладається виключно на свідомість членів суспільства та авторитет державної влади [1, с. 104, 105]. Тому захист прав спадкоємців є гарантією здійснення самого суб'єктивного цивільного права, надає йому справжньої цінності та завершеності. Невипадково основним завданням цивільного законодавства є створення такого правового механізму, який би забезпечив дієвий процес здійснення особою своїх суб'єктивних цивільних прав.

Захист прав спадкоємців полягає в застосуванні певного способу захисту, під яким розуміють закріплені законом матеріально-правові заходи примусового характеру, за допомогою яких здійснюється поновлення (визнання) порушених, оспорюваних чи невизнаних прав, відновлення майнового стану потерпілого та вплив на порушника [2, с. 257]. При цьому способи захисту залежать від сутності порушеного суб'єктивного цивільного права або інтересу [3, с. 70].

Тлумачення заповіту як спеціальний спосіб захисту прав спадкоємців викликає значний як теоретичний, так і практичний інтерес. Це зумовлено недостатньою розробкою обраного напрямку дослідження у правовій доктрині, а також неоднаковою практикою здійснення тлумачення заповіту, що склалася під час розгляду судами відповідної категорії цивільних справ.

Стан дослідження теми. Тематика тлумачення саме заповітів не набула такого поширення в цивілістичній доктрині, як, скажімо, питання тлумачення договору, якому присвячено чимало праць у тому числі монографічного рівня. Водночас тлумачення заповіту було предметом наукових розробок Ю.О. Заїки, С.Я. Фурси, М.М. Сібільова, З.В. Ромовської, Є.І. Фурси, О.П. Печеного, В.В. Васильченка, К.Б. Ярошенко, Ю.К. Толстого, О.Є. Блінкова, С.О. Смірнова, М.С. Абраменкова. Але ракурс дослідження названих науковців був сфокусований переважно на способах тлумачення цього правочину, процедурі та наслідках тлумачення заповіту спадкоємцями. Нез'ясованими повною мірою залишаються питання, пов'язані із тлумаченням заповіту судом саме як способу захисту прав спадкоємців, зокрема умови його застосування, функціональне призначення, співвідношення тлумачення заповіту спадкоємцями та судом.

Метою даної статті є виявлення сутності та особливостей застосування тлумачення заповіту як способу захисту прав спадкоємців.

Виклад основного матеріалу дослідження. Одним зі спеціальних способів захисту прав спадкоємців є судове тлумачення заповіту. Згідно зі ст. 1256 ЦК

Необхідність пошуку дійсної волі заповідача зумовлюється цілою низкою об'єктивних обставин:

- правом скласти секретний заповіт, який посвідчується нотаріусом без ознайомлення з його змістом;
- розширенням кола суб'єктів, наділених правом посвідчити заповіт;
- відсутністю обмежень стосовно кількості та вартості майна, що може перебувати у власності фізичних осіб та успадковуватися;
- ускладненням об'єктів спадкового правонаступництва, із приводу яких у свідомості людей ще не склалася стійка термінологія, що стосується передусім спадкування частки у статутному (складеному) капіталі господарських товариств, майнових прав інтелектуальної власності, підприємств і фермерських господарств як єдиних майнових комплексів;
- складенням кількох заповітів та необхідністю усунути наявні в них неузгодженості виходячи з того, які заповідальні розпорядження змінені чи скасовані, а які зберегли силу;
- розширенням та ускладненням у чинному законодавстві видів заповітів та заповідальних розпоряджень.

Спірною видається висловлена З.В. Ромовською точка зору про доцільність застосування механізму тлумачення заповіту в разі, коли заповідач припустився помилки в написанні імені, по батькові або прізвища спадкоємця [11, с. 105]. Наприклад, заповіт було складено на користь спадкоємця на прізвище «Пліва», а справжнє прізвище особи за паспортом – «Плева» [12]. Або прізвище спадкоємця в заповіті «Волосянко», а правильно – «Волосянка» [13]. Інколи помилки допускаються не лише у прізвищі, а й в імені спадкоємця: «Анна» замість «Ганна» [14].

Дійсно, наведені вище помилки, що виявляються після відкриття спадщини, унеможливають отримання спадкоємцями свідоцтва про право на спадщину, а виправити їх можна лише в судовому порядку. Проте помилкове написання в заповіті імені, прізвища або по батькові спадкоємця не створює подвійного розуміння волі заповідача і не вимагає від суду здійснення інтелектуально-розумового процесу тлумачення змісту правочину. У зв'язку із цим така справа має розглядатися судом за правилами окремого провадження шляхом встановлення факту, що має юридичне значення.

У цілому практика застосування ч. 2 ст. 1256 ЦК склалася таким чином, що неточності та помилки в тексті заповіту стосовно адреси нерухомого

майна, яке передається у спадщину, не можуть бути усунені шляхом тлумачення заповіту [15].

Слід зважати на те, що у ст. 1256 ЦК міститься загальне правило про тлумачення заповіту самими спадкоємцями, що справедливо визначається О.П. Печеним як прояв розширення диспозитивних засад у спадкуванні [16, с. 79]. Результат тлумачення в цьому разі має бути формалізований належним чином у вигляді окремого документа, враховуючи його обов'язковість для інших суб'єктів спадкових правовідносин. У свою чергу, інтерпретація заповіту судом відбувається лише за наявності спору між спадкоємцями із цього питання або в разі закликання до спадкування лише одного спадкоємця за заповітом, зміст якого об'єктивно потребує з'ясування дійсної волі заповідача. Ось чому судове тлумачення заповіту є спеціальним щодо тлумачення заповіту спадкоємцями та застосовується за наявності таких умов: 1) суперечності, неточності змісту заповіту, що ускладнюють розуміння останньої волі заповідача; 2) неможливість оформлення спадщини в нотаріальному порядку; 3) наявність спору між спадкоємцями щодо тлумачення заповіту – спадкоємці мають різне уявлення про волевиявлення заповідача.

Наприклад, спадкодавець склав заповіт, в якому призначив спадкоємицею свою онуку. Після відкриття спадщини остання не змогла здійснити своє право на спадкування через відмову нотаріуса у видачі свідоцтва про право на спадщину за заповітом на тій підставі, що за змістом заповіту вона визначена заповідачем його онукою, але не надала документів на підтвердження родинних зв'язків із померлим, як діда та онуки. Спадкоємиця зазначала, що за своїм змістом розпорядження спадкодавця було спрямоване на те, щоб заповісти спадкове майно саме їй, оскільки протягом тривалого часу заповідач проживав однією сім'єю без реєстрації шлюбу з її рідною бабусею, а тому вона з дитинства вважала його своїм дідусем, та навпаки. За таких обставин спадкоємиця просила роз'яснити зміст правочину таким чином, що заповідач заповів спадкове майно саме їй. Заповіт було розтлумачено в судовому порядку згідно із заявленими вимогами [17].

Важливо врахувати, що до способів захисту прав спадкоємців належить виключно судове тлумачення заповіту. Є всі підстави погодитися із І.О. Дзєрою, що право на застосування конкретного способу захисту виникає у разі порушення цивільного права або інтересу в потерпілої особи [18, с. 158].

За наявності згоди між спадкоємцями щодо з'ясування волі спадкодавця, викладеної в заповіті, правовідношення розвивається в нормальному стані та відсутні порушення прав спадкоємців, які б вимагали вжиття заходів до їх захисту.

Застосування тлумачення заповіту як способу захисту прав спадкоємців має визначальні особливості, об'єктивно зумовлені специфікою спадкового права.

Так, право на пред'явлення позову про тлумачення заповіту виникає після смерті заповідача у спадкоємця, який прийняв спадщину у спосіб та строки, визначені законодавством. Отже, перш ніж звернутися до суду з позовом про тлумачення заповіту, спадкоємець, який на час відкриття спадщини не проживав постійно із спадкодавцем, має подати нотаріусу або в сільських населених пунктах – уповноваженій на це посадовій особі відповідного органу місцевого самоврядування заяву про прийняття спадщини (ст. 1269 ЦК). До моменту прийняття спадщини права спадкоємця не можуть вважатися порушеними.

Крім того, слід вказати на обмежене застосування ст. 213 ЦК під час з'ясування дійсної волі заповідача. На цю обставину вже звертали уваги науковці, зазначаючи, що заповіт тлумачать не сторони, а інші особи, у зв'язку із чим до відповідних правовідносин не підлягає застосуванню положення ч. 1 ст. 213 ЦК [6, с. 48; 19, с. 401]. Дійсно, тлумачення заповіту здійснюється після смерті сторони правочину, а тому заповідач об'єктивно не може брати участі у цьому процесі. Додатково має бути врахована правова природа заповіту як одностороннього правочину, в якому дія лише однієї особи (заповідача) породжує права та обов'язки для інших осіб. У зв'язку із цим судом не беруться до уваги зміст попередніх переговорів, звичай ділового обороту, подальша поведінка сторін, текст типового договору, тобто загальні правила тлумачення змісту правочину, що містяться в ч. 4 ст. 213 ЦК.

Резолютивна частина судового рішення, яким здійснюється тлумачення тексту заповіту, має бути викладена таким чином, щоб нотаріус мав можливість беззастережно видати свідоцтво про право на спадщину. Витлумачений судом заповіт закріплюється в судовому рішенні та є обов'язковим для спадкоємців, нотаріуса, кредиторів, відказоодержувачів та інших осіб. Помилковою видається точка зору В.В. Васильченка про те, що судові тлумачення заповіту має обов'язкову силу тільки для учасників цивільної справи [20, с. 69]. На підставі судового рішення, в якому витлумачений тест заповіту, нотаріус видає свідоцтво про право на

спадщину, що свідчить про обов'язковість рішення суду для нотаріуса. Крім того, судом може бути розтлумачений порядок виконання заповідального відказу, а це потягне за собою обов'язковість судового рішення для відказоодержувачів. Так само тлумачення заповіту може стосуватися виконання спадкоємцями обов'язків спадкодавця, тобто стосуватися кредиторів останнього.

Під час застосування досліджуваного способу захисту постає важливе питання: тлумачення заповіту – це право чи обов'язок суду? До вирішення цього питання суди підходять вкрай обережно, наголошуючи на тому, що тлумачення змісту правочину є правом суду, а не обов'язком за умови наявності спору [21–23]. Подібна позиція зустрічається і в науковій літературі [24, с. 259].

Вирішальним при цьому є те, що спадкоємці звертаються до суду через неможливість оформити права на спадщину, здійснюючи своє право на захист цивільних прав та інтересів, закріплене у ст. 15 ЦК. В інший спосіб спадкоємець не зможе отримати в нотаріуса свідоцтво про право на спадщину.

Із положень актів законодавства, в яких закріплені права суб'єктів владних повноважень, прямо впливають обов'язки цих же суб'єктів вирішувати питання згідно із принципом верховенства права чи іншими більш конкретними положеннями, що визначають засади дій суб'єктів владних повноважень [25, с. 791].

Ураховуючи наведене вище, тлумачення заповіту слід визнати не правом, а обов'язком суду. Фактично це означає, що суд зобов'язаний розтлумачити заповіт, зміст якого є нечітким або допускає подвійне розуміння за наявності спору із цього приводу між спадкоємцями. Зазначений обов'язок виконується судом у межах позовного провадження. Хоча окремі дослідники (С.Я. Фурса, Є.І. Фурса [7, с. 78], Л.Є. Гузь [8, с. 328, 329]) стверджують, що справа про тлумачення заповіту має розглядатися в порядку окремого провадження, оскільки відсутній відповідач, який порушив права одного зі спадкоємців. Причому такий підхід спостерігається і в судовій практиці, де мають місце непоодинокі випадки тлумачення заповіту за правилами окремого провадження [26; 27].

Утім, обґрунтованість викладеної позиції заперечується конструкцією ст. 1256 ЦК, за змістом якої суд здійснює тлумачення заповіту виключно за наявності спору між спадкоємцями щодо з'ясування дійсної волі заповідача. Тому сторонами за такою категорією цивільних

справ виступатимуть спадкоємці, між якими виник спір. Це повною мірою узгоджується із правовою позицією Верховного Суду України, який наголосив, що справи про спадкування розглядаються судами за правилами позовного провадження, якщо особа звертається до суду з вимогою про встановлення фактів, що мають юридичне значення, які можуть вплинути на спадкові права й обов'язки інших осіб та (або) за наявності інших спадкоємців і спору між ними (п. 2 Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах про спадкування» від 30.05.2008 р. № 7).

У тому випадку, якщо застосування механізму тлумачення заповіту не дає змоги встановити дійсну волю заповідача, відповідне заповідальне розпорядження слід вважати невстановленим або заповіт – невчиненим. Спадкування в цій частині (або повністю) має здійснюватися за законом.

Висновки. Тлумачення заповіту судом є спеціальним порядком з'ясування дійсної волі заповідача щодо тлумачення цього правочину спадкоємцями. Способом захисту прав спадкоємців виступає судове тлумачення заповіту, тоді як застосування цього механізму спадкоємцями немає підстав розглядати як захист їх порушених, невизнаних або оспорюваних прав.

Здійснення тлумачення заповіту як способу захисту має визначальні особливості, об'єктивно зумовлені специфікою спадкового права. По-перше, право на пред'явлення позову про тлумачення заповіту виникає після смерті заповідача у спадкоємця, який прийняв спадщину у спосіб та строки, визначені законодавством. По-друге, загальні правила тлумачення змісту правочину, закріплені у ст. 213 ЦК, застосовуються обмежено. Так, заповіт тлумачить не сторона правочину, а інші особи. Крім того, зважаючи на правову природу заповіту як одностороннього правочину, судом не беруться до уваги зміст попередніх переговорів, звичаї ділового обороту, подальша поведінка сторін, текст типового договору.

Тлумачення заповіту є не правом, а обов'язком суду, що виконується виключно в межах позовного провадження та має на меті не створення, а роз'яснення вже наявних розпоряджень заповідача.

До умов здійснення тлумачення заповіту судом належать: 1) суперечності, неточності змісту заповіту, що ускладнюють розуміння останньої волі заповідача; 2) неможливість оформлення спадщини в нотаріальному порядку; 3) наявність спору між спадкоємцями щодо тлумачення заповіту – спадкоємці мають різне уявлення про волевиявлення заповідача.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Грибанов В.П. Осуществление и защита гражданских прав. Изд. 2-е, стереотип. Москва : Статут, 2001. 411 с.
2. Кот О.О. Здійснення та захист суб'єктивних цивільних прав: проблеми теорії та судової практики : монографія. Київ : Алерта, 2017. 494 с.
3. Харьковская цивилистическая школа: защита субъективных гражданских прав и интересов : монография / И.В. Спасибо-Фатеева, М.Н. Сибилев, В.Л. Яроцкий и др. ; под. общ. ред. И.В. Спасибо-Фатеевой. Харьков : Право, 2014. 672 с.
4. Победоносцев К.П. Курс гражданского права. Часть вторая: Права семейственные, наследственные и завещательные. Москва : Статут, 2003. 639 с.
5. Карлявин И.Ю. О добросовестности и контроле содержания договоров и завещаний в обязательственном и наследственном праве России и Германии: традиции и современность. Юридическая герменевтика. *Направления и перспективы развития российского законодательства о наследовании*. Материалы научно-практической конференции. Москва. 1 октября 2015 года. Москва : Фонд развития правовой культуры. 2015. С. 148–157.
6. Лежнева Т.М., Тітова І.В. Тлумачення заповіту за цивільним законодавством України. *Право і суспільство*. 2016. № 6. Ч. 2. С. 47–52.
7. Спадкове право: Нотаріат. Адвокатура. Суд : наук.-практ. посіб. / С.Я. Фурса, Є.І. Фурса, О.М. Клименко та ін. ; за заг. ред. С.Я. Фурси. Київ : Видавець Фурса С.Я. : КНТ, 2007. 1216 с.
8. Гузь Л.Є. Практика застосування спадкового права в судовій та нотаріальній діяльності. Харків : Право, 2015. 888 с.
9. Агафонов С. Особливості тлумачення змісту правочину в українському законодавстві. *Юридичний журнал*. 2005. № 11. С. 95–98.
10. Абраменков М.С. Толкование и исполнение завещания. *Наследственное право*. 2011. № 2. С. 5–10.
11. Ромовська З.В. Українське цивільне право. Спадкове право : підруч. Київ : Алерта ; КНТ ; ЦУЛ, 2009. 264 с.
12. Рішення Кагарлицького районного суду Київської області від 29 березня 2016 р., судова справа № 368/458/16-ц. URL : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/56979391> (дата звернення: 01.11.2020).
13. Рішення Тисменицького районного суду Івано-Франківської області від 22 лютого 2016 р., судова справа № 352/2437/15-ц. URL : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/55962573> (дата звернення: 01.11.2020).
14. Рішення Верхньодніпровського районного суду Дніпропетровської області від 21 листопада 2016 р., судова справа № 173/1850/16-ц. URL : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/63794146> (дата звернення: 01.11.2020).
15. Постанова Верховного Суду від 05 грудня 2018 р., судова справа № 335/9398/16-ц, провадження № 61-20484св18. URL : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/78470082> (дата звернення: 01.11.2020).
16. Печений О.П. Деякі проблеми методології спадкування. *Вісник Академії правових наук України*. 2009. № 2. С. 77–83.
17. Постанова Верховного Суду від 12 жовтня 2020 р., судова справа № 478/2164/18, провадження № 61-19541св19. URL : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/92173420> (дата звернення: 01.11.2020).

exclusively within the framework of the claim proceedings and is aimed at clarifying the existing orders of the devisor, but not at creating them. The author has determined and characterized the conditions for the court's construction of the will: 1) contradictions, inaccuracies in the content of the last will, which complicate the understanding of the devisor's last will; 2) the impossibility of notarization of the decedent's estate; 3) the existence of a dispute between the legitimate heirs over the construction of the will – the legitimate heirs have different ideas about the will of the devisor.

It has been emphasized that the erroneous spelling of the name, last name or middle name of the heir in the last will does not create a double understanding of the will of the a devisor and does not require the court to apply the intellectual and mental process of constructing the content of a transaction. Such a case should be considered by a court according to the rules of certain proceedings by establishing a fact that has legal significance.

Key words: succession, a legitimate heir, last will, a devisor, construction of will, testamentary dispositions, way of protection.